

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ ВІДОБРАЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ У ТВОРАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ (на матеріалі чуттєвої концептосистеми)

У статті розглядаються вербальні засоби вираження чуттєвої концептосфери у складі метафоричних моделей, що відтворюють ментальні образи у творах Ольги Кобилянської, та їх семантико-стилістичний аналіз.

Ключові слова: метафора, метафорична модель, ментальна лексика.

Ірина Гайдаєнко

Метафорические модели отображения языковой картины мира в произведениях Ольги Кобилянской (на материале чувственной концептосистемы)

В статье рассматриваются вербальные средства выражения чувственной концептосферы в составе метафорических моделей, которые воспроизводят ментальные характеры в произведениях Ольги Кобилянской, и их семантико-стилистический анализ.

Ключевые слова: метафора, метафорическая модель, ментальная лексика.

Irina Gaydaenko

Metaphorical models of reflection of linguistic picture of the world are in works of Olga Kobilyanskoy (on material of perceptible konceptosistemi)

The article investigates the main aspect of functioning metaphoric models with elements of concept „filling” that expresses the national linguistic world picture in Olga Kobilyanskay works.

Key words: metaphor, metaphorical model, mental vocabulary.

Звернення до ролі людського чинника у відтворенні мовних процесів стало загальною тенденцією лінгвістичних досліджень останніх десятиліть. Це пояснюється спрямуванням наукових пошуків на вивчення процесів мислення, сприйняття, відтворення та їх зв'язку з ментальністю.

Власне когнітивні дослідження та їх результати, незважаючи на їх різноаспектність, об'єднані антропоцентричністю мови, тобто осмисленими й засвоєними носіями мови практичними, теоретичними, культурно-історичними знаннями й досвідом, що, вербалізуючись, компонує мовну картину світу.

Про актуальність таких розвідок свідчать численні праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених (Л. Лисиченко, В. Манакін, О. Селіванова, М. Кочерган, В. Жайворонок, Л. Белехова, Ж. Соколовська, Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Т. Булигіна, О. Шмельов, О. Кубрякова, О. Рахіліна, А. Ченкі). Окрім того, слід відзначити, що категоріальна семантика Є. Рош, теорія концептуальної метафори та структурування непередметного світу Дж. Лакоффа-М. Джонсона, теорія етнокультурної семантики ключових культурних концептів А. Вежбицької, теорія структурування простору й фоноутворення Л. Талмі, „рольова” когнітивна граматики Р. Лангакера, „граматика конструкцій” Ч. Філлмора тощо присвячені власне одній проблемі – співвіднесеності мовних знань та суб'єкта сприйняття, пізнання, мислення й практичної діяльності; розуміння й виділення конструктів у свідомості особистості та фіксація їх у вигляді ментально-орієнтованих понять, уявлень, образів, концептів та моделей. Що, зрозуміло, сприяє осмисленості, мотивації лексичної та граматичної семантики мови, відходу від їх штучності, формальності, механічності та безсистемності.

З огляду на це проблема взаємозв'язку мислення й мови потребує вивчення в аспекті антропоцентричності мови так званої ментальної лексики, що представляє концептосферу мовця й відображає його мисленнєву, а отже й пізнавальну діяльність. З цього приводу слушно видається думка В. фон Гумбольдта, яка хоча й піддавалася свого часу критиці, однак все ж розвивалася наступними поколіннями учених-лінгвістів і наразі є актуальною. Мовознавець писав: „Позначення окремих внутрішніх і зовнішніх предметів справляє більш вагомий вплив на чуттєве сприйняття, фантазію, почуття і через взаємодію цих явищ – на характер узагалі, оскільки в цьому випадку справді поєднуються природа й людина, справді матеріальна речовина з духом, що її формує. У цій сфері особливо чітко проступає національна своєрідність. Це пояснюється тим, – відзначає лінгвіст, – що людина, пізнаючи природу, наближається до неї та доволіно виробляє свої внутрішні сприйняття відповідно до того, у які стосунки один з одним вступають її духовні сили. І

це знаходить своє відображення в мові...” [7, с. 36-37]. І оскільки мова – „національний мовний організм, що розвивається, взаємодіючи з різними сторонами життя етноспільноти” [2, с. 23], то особливо важливо зрозуміти механізми семантичних зсувів, перенесень значень мовних одиниць в асоціативних метафоричних рядах, що виступають своєрідними засобами засвоєння й відтворення людиною концептуальної, наповнення національної мовної картини та мовного її вираження.

Тому *мета* нашого дослідження полягає у виявленні вербальних засобів вираження чуттєвої концептосфери у складі метафоричних моделей, що відтворюють ментальні образи у творах Ольги Кобилянської, та їх семантико-стилістичному аналізі.

Як відомо, у мові існує прямий зв'язок фізіологічного сприйняття та ментальних процесів. „Це, – як зазначає Н. Рябцева, – доводить, що відчуття – зір, слух, запах, дотик, смак – не самостійні й незалежні процедури, які виконують автономні „органи”, що просто передають сигнали до мозку, а щось значно вагомніше” [9, с. 3]. Іншими словами – це зовнішній вияв мозкової діяльності, його невід’ємний складник, який неможливо відторгнути, джерело пізнання й досвіду (до того ж незалежно від того усвідомлюються вони чи ні). Тобто інформація, що надходить до мозку через відчуття – це матеріал, основа для мислетворчих процесів.

Комплекс концептосистем конструює наше знання про навколишній світ, що є базою когнітивної сутності, яка дозволяє пов'язати зміст з уживаним словом [6, с. 90]. Дослідження в межах когнітивної лінгвістики (А. Вежбицька, Т. Космеда, В. Красних, Ю. Степанов, В. Телія) вказують на те, що концепт тісно пов'язаний з асоціативним простором лексеми і в ньому виявляється.

Асоціативні зв'язки презентують одну з моделей збереження й перетворення знань у пам'яті людини. „Ця модель, – як зазначає дослідниця Н. Володіна, – існує у свідомості як матриця. Кожен сегмент цієї матриці пов'язаний з інформацією у довготривалій пам'яті людини й активізується разом з нею. Модель асоціативної організації пам'яті сприяє появі асоціативно пов'язаних між собою концептів. Представники національно-культурної спільноти обирають ті чи інші асоціативні зв'язки залежно від етноспецифічної ментальності. Серед загальнонаціональних та індивідуально-авторських концептів, національний є найбільш узагальненим. Він конкретно репрезентується в мовній свідомості, що піддається когнітивній обробці та постає в сукупності всіх валентних зв'язків, які є, у свою чергу, національно-культурно маркованими” [1, с. 3].

Це стосується, зокрема, вербалізації чуттєвої концептосистеми, яка є перспективною з погляду з'ясування семантико-стилістичних особливостей метафоричних моделей, до складу яких вони входять.

Семантична структура слова передбачає наявність, окрім інших її компонентів, своєрідних асоціативних та конотативних властивостей. Мовні засоби, зокрема метафори, що служать для вербалізації різних значень концептів, формуються під впливом рівня культурного розвитку соціальних культур (А. Вежбицька, Ю. Степанов). У зв'язку з цим метафори, що мають своїми конструктами назви відчуттів і віддзеркалюють досвід, пізнання та світосприйняття колективної свідомості, можливо розглядати в межах етномовного контексту.

Сучасні дослідження в галузі когнітивної лінгвістики вважають метафору одним із важливих засобів пізнання людиною навколишнього світу. Головною засадою когнітивної теорії метафори стало твердження Дж. Лакоффа і М. Джонсона, що „метафора є основним засобом нашої концептуальної системи, за допомогою якого ми розуміємо та сприймаємо один тип об'єктів у термінах об'єктів іншого типу” [8, с. 52].

Лексика на позначення відчуттів, маючи необмежені естетичні й володіючи необмеженими семантико-стилістичними можливостями набувати вторинних, переносних (метафоричних) значень у контексті художнього твору, завжди збагачує наші знання про людську діяльність та її мову. Тому поширеним явищем у прозовій мові творів є метафоричні образи, основним компонентом яких виступає концепт „відчуття”.

Попри те, що метафорі в цілому присвячено чимало праць лінгвістів, літературознавців, філософів, психологів, проблема механізмів метафоричних перенесень залишається не до кінця вирішеною, адже йдеться насамперед про процеси мислення, у яких народжується знання про світ, зафіксоване в новому значенні лексичної одиниці.

О. Кобилянська вправно послуговується метафорою як засобом створення особливо емоційного, припускаємо, що й символічного відтворення дійсності. Вона сягає у своїх асоціаціях чогось нестандартного, оказіонального.

Наприклад, образна й мовностилістична система повісті „Земля” дуже багата й оригінальна. Тут виявилось вміння письменниці добирати мовно-виражальні засоби не лише з метою опису

особливої краси природи Буковини, а, що важливо, для психологізації розповіді. Це виражається через відтворення багатой мовної картини світу як авторки, так і її персонажів.

Оновлення семантичного змісту метафоричних образів, побудованих на звуковому та зоровому сприйнятті, відбувається через нову сполучуваність смислів, слів, а відтак – через розширення метафоричного контексту. Наприклад, в описах природи помітне тяжіння до частотного використання звукових та зорових концептів, що виражається персоніфікацією: „Надворі зверталася до нього рівна, **чорна, землиста просторінь і говорила тисячними очима і устами**” [4, с. 92]. До того ж, як з'ясувалося в процесі аналізу, мовні засоби на позначення різних видів відчуттів функціонують одночасно як компоненти складного метафоричного висловлювання й відбивають справді ментальне розуміння та сприйняття реальності, коли автор, метафоризуючи образ природи, олюднюючи її, відтворює психічний стан людини, її негативні емоції і, що дійсно не сприймалося б так емоційно, якби було написано без упровадження ефекту семантичного зсуву із мовними одиницями чуттєвої сфери.

Наведені рядки засвідчують, що до тканини тексту авторка вводить низку відеоназв, серед яких виявлено слова на позначення кольору (прямі назви (*чорна*) й ті, що перейшли з інших тематичних груп слів, (*землиста*)). В аналізованому уривку лексеми *чорна, землиста просторінь*, витворені на основі багатозначності кольорової гами та синкретизму чуттєвих слів. Це досягається зіставленням понять, що є продуктивним засобом вираження новаторських образів і ефективно впливає на виявлення найнесподіваніших асоціацій реципієнта.

О. Кобилянська сміливо виписує образи й картини метафорично-символічного плану, що сприяють глибшому розкриттю авторського задуму. За кожним словом у творі закріплено не лише значення, але й багатовимірну систему зв'язків (ситуативних, понятійних, фонічних), тому й розуміння семантики представляється результатом процесу смислоутворення, що виражається вербально. Тобто асоціації перетворюються в символічні картини, що ніби випереджають динаміку подій: „Вона підняла руки, щоб подати їх йому, та в тій хвилі **вмовкла музика. Голосним зойком увалася одна струна, і все зупинилося на місці**” [3, с. 56]. Розуміючи містку роль звукових лексем у створенні напруженості тексту, його емоційної наснаженості митець нагромаджує їх і створює антитезу (*вмовкла музика – голосним зойком*), що глибоко вражає читача й викликає тривожне відчуття невідворотної трагедії і одночасно змушує замислитися над подальшою долею героїв. Цим і виражається антропоцентричність метафоричних зворотів авторки. За допомогою домінантних аудіосем *вмовкла музика, голосним зойком увалася одна струна* визначається асоціація, до семантичної структури якої додається конотативний елемент „раптова небажана зміна подій”, і таким чином читач легко розуміє прагматичну установку та модальність автора.

Звукові тропи, що в них залюблена письменниця, складні за своєю будовою. Створюються вони за допомогою персоніфікацій та виступають у контрастних образах. Яскравим прикладом є прощання Андронати з дочкою у повісті „У неділю рано зілля копала”: „**Перед тим він вирішив востаннє заграсти для Маври, тому плакали скрипки, дзвеніли цимбали, дрижали сопілки, а над усім царювала одна-однісінька струнка Андронатової скрипки**” [4, с. 61]. Асоціативні враження формують поняття „невідворотності подій” і водночас „прихованого сподівання на позитивне вирішення проблеми”.

Музично-звукові асоціації, через які письменниця змальовує емоційно-чуттєвий світ героїв, є особливою рисою художнього мислення О. Кобилянської. Аудіономінації в досліджуваній прозі характеризують специфіку ментально-мисленнєвих процесів формування й відтворення мовного світу українця.

Мова багата на різні засоби опису впливу природи на людину, але сила персоніфікації серед них є значною. І тому у творах письменниці, зокрема в повісті „Земля”, цей засіб – один з найбільш уживаних, а чуттєві лексеми звучно й яскраво у складі метафоричних моделей відтворюють національне сприйняття й розуміння навколишнього: „Землі було мило те розорювання її маси, вона не противилась йому в жодному місці, **була м'яка й крихка і гріла свої оживлені сустави на сонці**” [3, с. 47]. Дотикові лексеми *м'яка й крихка і гріла* у сполученні з іменником *земля* – не просто мовні одиниці, а ментальні персоніфіковані емоційно-чуттєві образи, характерні для внутрішнього творчого „Я” письменниці. Вони додають до семантики всього висловлювання позитивні конотативні елементи („пробудження”, „початок нового життя”, „очікування змін на краще”, „спокій”) і можливість зрозуміти задум митця слова. Це легко пояснити знанням і розумінням

автора українського психотипу, а також умінням добирати виразники концептів історико-культурної свідомості народу та епітетні характеристики до них.

Мова в усіх її виявах – це основа пізнання духовної природи її носія – народу. Тому пейзажний опис одночасно можна вважати і своєрідним дзеркалом, у якому відтворюється духовність героїв художніх творів, і реалістичним змалюванням природи, співзвучність існування якої з людським життям видається зовсім натуральним і вербалізується у метафоричних моделях з уведенням чуттєво-дотикових лексем до осмислених розгорнутих контекстів, що виражають психологію людини, зокрема селянина.

Отже, авторка не просто застосовує семантичний зсув, метафоризуючи образи природи, а вміло підводить читача до розуміння того, що в природі віддзеркалюється людська сутність. Об'єкти реального світу в її прозі стали не лише емоційно-насиченим тлом людського буття, матеріальний світ набуває рис повноправного сценічного персонажа, виявляє глибоку підтекстову структуру розповіді, що полягає в збудженні нового враження, в активізації здатності читача до асоціацій, образотворення.

Метафори авторки сприймаються як семантичні неологізми, тому що вона їх уживає, як правило, одноразово й неповторно. Наприклад: „Мене обняла *гірка нетерпеливість, подібна до лютости*” [4, с. 154]. З метою усвідомлення й розуміння читачем подальших вчинків героїні, її почуттів Ольга Кобилянська послуговується лексемою на позначення відчуття смаку *гіркий*, негативну у своєму первісному значенні, що метафоризується в контексті, набуваючи відповідних конотацій.

Таким чином, доходимо висновку, що метафори письменниці з чуттєвими компонентами – поліфункціональні, вони виконують як специфічні, так і загальностилістичні функції, особливо виділяються своєю семантикою, символізмом.

Варто відзначити, що метафоричні моделі, в структуру яких авторка майстерно вплітає лексеми, що представляють чуттєву концептосистему, у творах О. Кобилянської виявляють креативно-пізнавальні можливості й функціонують як засіб лінгвального осмислення та презентації нової інформації, тобто виступають інструментом комунікації, у процесі якої відбувається пізнання людиною навколишнього та внутрішнього світів. Вони посідають вагоме місце у творчості авторки, яка вдало оперує ними, уводячи в композицію текстів, щоб зрозуміло й доступно відтворити концептуальну й, відповідно, мовну картини світу українців.

Література

1. Володіна Н. В. Концептосфера лексеми „LEBEN” німецької мови / Н. В. Володіна // http://www.bdp.org/philological_faculty/romano-germ/Volodina/2.doc. – С. 2.
2. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. — 2004, №5–6. — С. 23
3. Кобилянська О. Земля / Ольга Кобилянська. — Харків : Філіо, 2006. — 351 с.
4. Кобилянська О. Людина. Царівна. У неділю рано зілля копала / Ольга Кобилянська. — Київ, 1994. — 462 с.
5. Коцюбинська М. Література як мистецтво слова / М. Коцюбинська. — Київ : „Наукова думка”, 1965. — 215 с.
6. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г. Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. Кубрякова, В. Демьянков, Ю. Панкрац, Л. Лузина. — М., 1996.
7. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — №5–6. — С. 36–37.
8. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика / З. Попова, И. Стернин. — М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. — 314 с.
9. Рябцева Н. К. Ментальная лексика, когнитивная лингвистика и антропоцентричность языка / Н. К. Рябцева / Институт языкознания РАН/ nadia@iling.msk.su — С. 3.